

תוכן העניינים

יא

פתח דבר

חלק ראשון: מן הלגנדה אל הוויטה

3	פרק א': הלגנדה
3	1. הלגנדה הקצרה
11	2. לגנדה ושיירים
16	פרק ב': עיבודיה של הלגנדה
16	1. העיבוד האמנותי
21	2. הגלגול האפיגוני
28	פרק ג': ויטה
28	1. על הסוג הספרותי ועל הקדשת אלישע
34	2. סידורם של סיפורי אלישע

חלק שני: לגנדה, היסטוריוגרפיה, ביוגרפיה

41	פרק ד': הלגנדה בחיי המדינה
41	1. אלישע ויואש
43	2. אופייה של הלגנדה המדינית
45	3. אלישע בדותן
48	4. אלישע ומצור שומרון
53	5. זמן פעולתו של אלישע
57	6. אלישע בדמשק והפיכת חזאל
61	פרק ה': ההיסטוריוגרפיה הנבואית
61	1. היסטוריוגרפיה והיסטוריוגרפיה נבואית
64	2. מרד יהוא והשמדת הבעל

- 71 .3 מסע סנחריב
 77 .4 משלחת מראדך בלאדן
 78 .5 עריכת ספר מלכים

- 86 **פרק ו': הביוגרפיה הנבואית**
 86 .1 הביוגרפיה והפרקים הסיפוריים בירמיה
 90 .2 פרקי הביוגרפיה בירמיה: מבנה, הרכב ותולדות
 97 .3 הגורמים להופעת הביוגרפיה הנבואית

חלק שלישי: מן הלגנדה ועד המרטירולוגיה

- 103 **פרק ז': הלגנדה המוסרית**
 103 .1 בין לגנדה ללגנדה מוסרית
 104 .2 אלישע, נעמן וגיחזי
 108 .3 אליהו בצרפת
 111 .4 משה על מי מריבה
 113 .5 ישעיהו ורפואת חזקיהו

- 116 **פרק ח': הפרדיגמה**
 116 .1 הסוגות פרדיגמה ופרבולה
 118 .2 סיפור מיכיהו בן ימלה

- 129 **פרק ט': הפרבולה**
 129 .1 ספר יונה
 144 .2 איש האלהים בבית אל

- 155 **פרק י': הבורלסקה: בלעם, האתון והמלאך**

- 161 **פרק י"א: האפופיה: אליהו ומלחמת ה' בבעל**

- 172 **פרק י"ב: ניצני המרטירולוגיה**
 172 .1 הסוג הספרותי, אופיו ותולדותיו
 181 .2 ירמיהו ונבוזראדן

נספח ראשון: אלישע בדותן (מל"ב ו' 8–23): ביקורת
ספרותית-היסטורית בסיוע מן המדרש

185

נספח שני: כרם נבות – מקור הסיפור ומגמתו

194

רשימת הקיצורים

209

מפתח מקורות

243

מפתח מחברים

264

מפתח עניינים

271

פתח דבר

התופעה המופלאה של הנבואה בישראל השאירה את רישומה בספרות המקראית בשני סוגי יצירה עיקריים: דבריהם של הנביאים הנתונים בעיקר בספרים הקרויים על שמם, והסיפורים על אודותיהם, המצויים ברובם בספר מלכים, בחלק השני של ספר ירמיה (פרקים כ"ה-מ"ה) ובקצת ספרים אחרים. בדרך הטבע משכו אליהם דברי הנביאים את עיקר תשומת הלב: הרי מהם ניתן להכיר באופן בלתי אמצעי את אישיותם, את דרך השראתם ואת תוכן משנתם. אך גם הסיפורים רב ערכם להבנת תולדות ישראל ואמונתו: מתוכם ניתן ללמוד על הנבואה הישראלית שלפני עמוס, על הרושם שהתרשמו מן הנביאים בני תקופתם, על חבורות מעריצי הנביאים, על תלמידי הנביאים והשקפותיהם בענייני הנבואה. יתר על כן, הסיפורים, המתארים את הנביאים בפעולתם הציבורית, עשירים בידיעות על מלכויות ישראל ויהודה ועל יחסיהן עם שאר מדינות האזור. הווי אומר: הם מתבקשים גם כמקור להיסטוריה המדינית של ישראל בתקופת בית ראשון.

אולם כדי להפיק את כל הידע הזה מן הסיפורים, יש להקדים ולשאול למהותם ואופיים. מה הם תחומיהם של הסיפורים, כל אחד לעצמו. מי היו מחבריהם וכיצד נתחברו, בעל פה או בכתב. לכך מתקשרת גם שאלת הסוג הספרותי: האם אלה דברי היסטוריה או דברי אגדה או סיפורי משל המבקשים ללמד מוסר השכל בדרך של סיפור. ומהו זמן חיבורם של הסיפורים? האם הם בני זמנם של המאורעות המתוארים בהם או רחוקים מהם מרחק של דורות. שאלה אחרונה זו יש להטעימה הטעמה רבה, משום שלא פעם נוטה הקורא במקרא להתעלם לתומו מן המרחק שבין זמן המסופר לזמנו של המספר.

בשאלות הללו באתי לדון בחיבור זה. זהו אפוא דיון היסטורי, העוסק בראש ובראשונה בתולדותיה ובסוגיה הספרותיים של הסיפורת הנבואית. השאלה בדבר טיבם של סיפורי הנביאים כמקורות היסטוריים, היינו שאלת השימוש שניתן לעשות בהם כדי לתאר נכונה את תולדות המלוכה והנבואה בישראל, חוזרת ועולה בפרקי הספר השונים. עם זאת, אין תיאור היסטורי שלם, אם אינו מקיף גם את ההישגים האמנותיים של התקופה הנדונה. לפיכך בסיפורים אחרים ניסיתי לתאר כמידת

יכולתי גם כמה היבטים ספרותיים, כגון בניין העלילה ועיצוב דמויות הגיבורים. הדבר התבקש בייחוד בפרקים העוסקים בכמה מסיפורי אלישע (פרקים ב'–ד'). כאן חייב הפרשן להעריך את ההבדל הרב ברמה האמנותית בין סיפורים אלה לבין הסיפורים הקצרים שנדונו לפני כן (בפרק א'). אולם מקום בראש ניתן להבנת משמעותם של סיפורי הנביאים על רקע זמן חיבורם. בירור המסר של הסיפורים, המניע הבלתי מודע הכבוש בהם או המגמה המודעת המבוטאת בהם, עומד בראש מעייניה של הפרשנות הפילולוגית. רק לאחר בירור המסר, ניתן להעריך נכונה את דרך ההבעה הספרותית, שמצדה תאפשר, בהליך חוזר, לשוב ולחדד ולעדן את הבנת המסר של היצירה הספרותית.

והנה בירור זה של מסר הסיפורים נערך בדרך של קטגוריות ונסדר בתריסר סוגים ספרותיים שונים. דרך ארגון זו נתונה בוודאי לערעור משני צדדים. מצד שיטת חקר הסוגים (formeriticism) במדע המקרא, ניתן לטעון שאין כאן אלא כארבעה סוגים בלבד – לגנדה, היסטוריוגרפיה, ביוגרפיה ופרבולה-פרדיגמה – באשר את הסוגים צריך לקבוע אך ורק על פי חוגי היוצרים ועל פי ה"מושב בחיים" (Sitz im Leben) של היצירות, היינו הסיטואציה הנשנית וחוזרת בחיים הציבוריים שבהם נתהווה הסוג. ואילו מצד תורת הספרות החדשה יטענו בוודאי שקיבוצן של יצירות ספרותיות תחת שמו של סוג אחד אך מטשטש את ייחודה ואת חד-פעמיותה של כל יצירה ספרותית. ואמנם אפשר שהצעתי כאן דרך ביניים, בין שתי חזיתות, שתהיה חשופה להתקפות משני הצדדים. ובכל זאת נראה לי שזוהי השיטה הנכונה. הספרות היא, קודם כול, יצירת רוח האדם. על כן, לא פחות ממה שקובעים חוגי יוצרים וסיטואציות חוזרות בחיים הציבוריים, קובעות השאלות והבעיות שהיוצרים התמודדו עמן. לא חוג יוצרים מיוחד ומושב בחיים נבדל יצרו את הסיפורים המיוחדים במינם על אלישע ומלך ישראל; מה שגרם להם הייתה הבעיה המתמדת של מעמד הנביא בין אנשי המדינה. ומצד שני, אין להכחיש שגם בחיי הרוח קיימים דגמים קבועים. שאלות מסוימות, כגון אלו על אודות תחילתו וסופו של איש האלהים, שבות ונשאלות. וקיימות אופנות; למשל, השיטה של הצגת בעיה בטיבה של הנבואה כהתמודדות וויכוח בין ה' לבין הנביא חוזרת פעמיים ושלוש בסיפורי הנביאים. מותר אפוא להגדיר סוג במקום שניתן לזהות דגם חוזר של עלילה. בסופו של דבר בכך תיבחן השיטה המוצעת: אם יש בידה לקדם את הבנתנו במשמעותן של היצירות הנדונות.

ככל הידוע לי, הסוג הספרותי הכולל של סיפורים על נביאים ושאר אישים קדושים, לא נמצא עד כה בספרות המזרח העתיק. וכיוון שהספרות שנתגלתה במסופוטמיה, אנטוליה, סוריה ומצרים עשירה היום פי כמה יותר מאשר המקרא,

מותר להסתכן בהשערה שסיפורים מן הסוג הנידון כאן גם לא יתגלו, מן הסיבה הפשוטה שהם לא נוצרו. ליתר דיוק, קרוב לשער שגם במסופוטמיה סיפרו אנשים על נסיהם המופלאים של אשף פלוני וברו (bārû, מנחש מסופוטמי) אלמוני, אבל סיפורים כאלה לא זכו להישמר כספרות בעלת משמעות לדורות. דבר זה אירע רק בישראל, ועלינו להסבירו במעמד המיוחד שלו זכתה הנבואה בקרב העם הזה. הרי אמונת ישראל התבססה על התגלותו של אל מושיע ומצווה, והצינור העיקרי של ההתגלות היה הנביא; משום כך זכו הנביאים בישראל למקום מרכזי בהכרתו הדתית של העם. בכך נשתנתה אמונת ישראל מן הדתות של המזרח העתיק בנות תקופתה, ובכך היא מתקרבת מבחינה פנומנולוגית אל היהדות, ממשיכתה החל מן התקופה הפרסית, ואל שתי הדתות שנתפתחו מן היהדות – הנצרות והאסלאם. מצב זה נותן לנו הצדקה מתודית להאיר את סיפורי הנביאים בעזרת אנלוגיות ספרותיות מאוחרות מהם בהרבה, ואפילו בעזרת הספרות החסידית מן המאות האחרונות, ואגדות הקדושים מצפון אפריקה, שהן בנות ימינו. לא השתדלתי כאן למצות אנלוגיות אלה, אלא רק להצביע על מה שנראה לי ככיוון פורה מאוד במחקר.

השתדלתי לכתוב את הספר בשפה ברורה, בלי רוזי מדע ובמיעוט של פרטים טכניים, כדי שיהיה פתוח לפני כל קורא עברית משכיל. לנגד עיניי היו גם תלמידי האוניברסיטאות, חבריי המורים בבתי הספר התיכוניים ותלמידיהם הבוגרים. אני מקווה כי גם להם, כמו לי, תהיה ההבנה החדשה בסיפורינו העתיקים מקור של סיפוק והנאה. מניסיוני בהוראה הכרתי מה רב ערכה של תמונה שלמה של סוג ספרותי אחד על כל גווניו: הפרטים המצטרפים יחדיו מלמדים אלו על אלו ומשתלבים יחדיו למסכת אחת של תולדות המחשבה.

העבודה בספר זה נתמשכה על פני כמה שנים ואנשים רבים סייעו בידי בכל שלביה: מורים, תלמידים וחברים. תקצר היריעה למנות את כולם. אודה להם אפוא כאן בעילום שמם. על דרך הכלל אומר שהספר נוצר במחיצתן של שלוש קהילות מדעיות אשר בהן למדתי ועבדתי: אוניברסיטת ייל, אוניברסיטת פנסילבניה ועל הכול – צור מחצבתי, האוניברסיטה העברית בירושלים. אין לי אפוא אלא להודות על חלקי, שזכיתי להיות במקומות של חכמה ומדע ומהם נסתייעתי.

הקדשתי את הספר לזכרו של אבי. כמעט ולא הכרתיו, כי מת עליי בילדותי, בנכר. ואולם שלוש הספיק להנחיל לי: אהבה לתנ"ך, לשפה העברית ולארץ ישראל. בשלוש אלה עשיתי ספר זה, ואפשר שיהיה ראוי לשם אבי. ברוך זכרו.

מן ההקדמה למהדורה השנייה

המהדורה הראשונה אזלה בתוך זמן קצר יחסית – אות מעודד למחבר כי ספרו נתקבל ברצון על ידי קהל הקוראים. במהדורה השנייה תוקנו עשרות פליטות קולמוס ושיבושי הדפסה, מראי מקום ביבליוגרפיים עודכנו, ונוספו כמה הרחבות שנראו לי חשובות. תוספות אלה באו במבוא, בניתוח הסיפור "אלישע ומצור שומרון", בבירור המבנה של פרקי הביוגרפיה של ירמיהו, ובדיון על תולדותיה של המרטירולוגיה בישראל. כן נוסף מפתח לענייני מדע המקרא.

אני מודה למנהל הוצאת מאגנס, מר בן-ציון יהושע, ולעובד ההוצאה מר דן בנוביץ, שטרחו עמי בפרסום הספר בנועם, בהבנה ובטוב טעם. לד"ר לאה מזור, שהכינה במסירות רבה את המפתחות למהדורה הראשונה, ולד"ר דליה עמארה, שעזרה לי באמונה בהכנת מהדורה זו. יישר כוחם.

ירושלים ז' באדר תשמ"ו

עם המהדורה השלישית

המהדורה השנייה אזלה כבר לפני כעשרים שנה. לפיכך נתעוררתי להכין מהדורה חדשה. בהכנתה הסתייעתי רבות בעצתו הנבונה ובעזרתו המסורה של מר יאיר שגב, שגם ערך את המפתחות למהדורה זו והגיה את הכתובים בעין פקוחה. הוצאת מאגנס, בראשות מנהלה מר חי צבר, קיבלה שוב את "סיפורי הנביאים" בסבר פנים יפות. מר רם גולדברג הנחה את הפקת הספר בהבנה מקצועית וביד בוטחת. גב' רוחמה הלוי העניקה למפעל את נועם הליכותיה ואת מאור פניה. ד"ר אילנה שמיר ערכה את הספר בהבנה ובאהבה.

פני הספר השתנו עתה לגמרי. במקומות רבים תיקנתי את ניסוח הדברים כדי להבהירם ולהקל על הקריאה. בהערות נוספה ביבליוגרפיה רלוונטית מעודכנת. בפרק ד', על הלגנדה בחיי המדינה, הוספתי סעיף על אלישע ויעוד חזאל למלוכה. פרק ח' חולק לשניים: הפרדיגמה על מיכיהו בן ימלה (מל"א כ"ב 1–28) נדונה בפרק נפרד ובפירוט המתבקש לה; הפרבולות על יונה ואיש האלוהים מיהודה נדונו לחוד (בפרק ט'). דיון חדש שנוסף אחריהן הוא בבורלסקה (פרק י'), כי כך הגדרתי את סיפור "בלעם האתון והמלאך" (במ' כ"ב 22–35). לפיכך מספר הפרקים במהדורה זו הוא שנים עשר ולא עשרה. בסוף הספר כללתי שני נספחים: האחד מסביר את שיטתי בביקורת ספרותית-היסטורית של סיפורי הנביאים, ואילו הנספח השני דן בסיפור

כרם נבות (מל"א כ"א), ומסביר מדוע לא נכלל סיפור זה בדיונים על סיפורי אליהו. נראה לי כי עתה שלמה עבודתי, ואוכל להיפרד מסיפורי הנביאים שכה אהבתי. בשעה זו של "נעילת שערים", אני מבקש לספר את תחילת תולדותיו של הספר, היינו כיצד נולד בי הרעיון להקיף במבט אחד את כלל הסיפורת הנבואית ולהבחין בין הסוגות השונות המצויות בה. הגירוי בא מוויכוח בתוך האקדמיה שלנו. במסגרת עבודת הדוקטור שלי על האמונה במלאכים בישראל בתקופת המקרא, כתבתי בשנת תשכ"ד (1964) סעיף על סיפור "איש האלוהים בבית אל" (מל"א י"ג). פרופסור שמואל אפרים ליונשטם ז"ל ביקר את דבריי ושלל את מסקנותיי. כדרכו של איש צעיר, העזתי פניי, השבתי לו ועמדתי על דעתי. פרופסור ליונשטם השיב לי במשפט קצר וכתב בערך בלשון זה: "מר רופא, אתה חושב שמלכים א' י"ג הוא סיפור מתוחכם המלמד לקח, ואני חושב שזוהי אגדה עממית תמימה". בהשגתו זו עורר בי הפרופסור החכם והמלומד את הרצון להתמודד עם השאלה, אילו סוגים ספרותיים מצויים בסיפורת הנבואית ומה הם המאפיינים שלהם. מכאן צמח העיון שלי בסיפורי הנביאים, ובשנות הלימודים תשכ"ח ותשכ"ט הקדשתי להם שיעורים שנתיים באוניברסיטה העברית ובמכון האוניברסיטאי של חיפה, דאז. מקץ שמונה עשרה שנה הבשיל העיון במהדורה הראשונה של ספר זה. הווי אומר: הוויכוח האקדמי יכול להיות פורה ומפרה, ובלבד שתלמידים ישקלו היטב את דברי מוריהם, והמורים – את דברי עמיתיהם.

ובמוסר השכל צנוע זה, ובשבחה של האקדמיה שזכיתי להימנות עמה זה למעלה משישים שנה, אפרד מספר זה ואמסור אותו לחסדם של הקוראים.

אלכסנדר רופא

ראש חודש ניסן תשע"ד

האוניברסיטה העברית בירושלים